

היבטים לשוניים דברים פג

דקדוקי קריאה בפרשת דברים ובהפטרה ובראשון של ואתחנן

א יא עליית שני

א יב **אֵיכָה אֶשָׂא לְבַדִּי**... בהרבה קהילות נוהגים לקרוא פסוק זה בטעמי מגילת איכה. במנהג אשכנז המערבי קוראים בניגון רגיל. **טָרַחְכֶם**: הטי"ת בקמץ קטן. **וּמְשִׂאֲכֶם**: השי"ן בפתח ודגושה

א יג **הָבוּ**: הטעם בבלי"ת מלרע

א טז **וּשְׁפַטְתֶּם**: הטי"ת בשווא נח על אף הקושי

א כב עליית שלישי

וַיַּחְפְּרוּ-לָנוּ... וַיָּשְׁבוּ: וא"ו החיבור בשווא נע. **נַעֲלָה-בָּהּ**: העמדה קלה בנו"ן למנוע הבלעת העי"ן החטופה ודגש חזק בבלי"ת מדין דחיק

א כח **אָנָּה**: במלרע, אין לבטא דגש בנו"ן¹

א כט **וְלֹא-תִירָאוּן**: געיה בת"ו והרי"ש אחריה בשווא נע

א לג **לַחֲנַתְכֶם**: געיה בנו"ן והתי"ו בשווא נע, בדומה בהמשך הפסוק **לִרְאֵתְכֶם**. **וּבַעֲנָן**: העמדה קלה בבלי"ת להדגשת הסגול המורה על מיודע

א לו **דָּרַךְ-בָּהּ**: געיה בדל"ת

א לז **לֹא-תִבְאֵ שֵׁם**: הטעם בבלי"ת ולא נסוג בניגוד לפסוק הבא

א לח **יִבֵּא שְׁמָהּ**: טעם נסוג אחור ליר"ד

א לט עליית רביעי

א מד **עַד-תִּרְמָהּ**: החי"ת בקמץ קטן

ב א **וַנִּסָּב**: הסמ"ך בקמץ קטן

ב ב עליית חמישי

ב ד **וַיִּירָאוּ**: וא"ו החיבור בשווא נע, היר"ד בחירק מלא והרי"ש בשווא נע

ב ה **אֶל-תִּתְגַּדְּרוּ בָּם**: במלרע, אין כאן נסוג אחור כבקורן ודומיו. **עַד מְדַרְךָ כָּף-רַגְלִי**: טעם טפחא בתיבת ע"ד

ב ו **וְגַם-מֵיִם**: יש להיזהר לא להדביק את התיבות על אף שהן מוקפות

ב ז **בְּרַכְךָ**: געיה בבלי"ת והכ"ף הראשונה, למרות הקושי, בשווא נח

ב י **יָשְׁבוּ בָּהּ**: טעם נסוג אחור ליר"ד. **כְּעֵנְקִים**: הכ"ף קמוצה וכן בפסוק הבא ובפסוק כא²

ב טו **הֵיטָה בָּם**: טעם נסוג אחור לה"א הראשונה ודגש חזק בבלי"ת מדין אתי מרחיק

ב כ **יָשְׁבוּ-בָּהּ**: געיה ביר"ד

¹ כי אז המילה מקבלת משמעות של תחנונים

² קוראים בפתח משבשים בשינוי משמעות למבחינים בין קמץ לפתח. לגירסת הפתח אין על מה לסמוך, אין לשיבוש זה מקור חוץ מדפוס ונציה הלקוי!

ב כד קומו סעו: הסמ"ך דגושה³. מלך-חשבון: למי שלא מקפיד להבחין בין כ"ף רפויה לחי"ת עליו להיזהר לא להבליע האחת שבסוף התיבה הראשונה בתוך השנייה שבתחילת התיבה השנייה ב כה וּחְלוּ: במלרע

ב כח רק אַעְבְּרָה בְּרַגְלֵי: טעם טפחא בתיבת רק, העי"ן בתיבת אַעְבְּרָה בשווא נח

ב כט עָשׂוּ-לִי: געיה בעי"ן. אַעְבְּרָ: העמדה קלה באל"ף למנוע הבלעת העי"ן החטופה

ב לא עליית ששי

ב לב יְהִצֵּה: הי"ד קמוצה והה"א אחריה בשווא נח

ב לד מְתֵם: המ"ם בשוא, הקורא בצירי משנה משמעות⁴. כן הדבר גם ב-ג ו

ג ה הַפְּרִזִּי: הר"ש בקמץ לא בחירק

ג ט שְׂרִיזִן: שי"ן שמאלית

ג יא עֲרֹשׁוּ עֲרֹשׁ: שי"ן שמאלית

ג יב לָרְאוּבֵנִי: האל"ף אינה נשמעת, יש לקרוא כאילו כתוב 'לרובני', וכן בהמשך ובכל מקום

ג יג הַמְנַשֶּׁה: החטף במ"ם מראה שהמ"ם בשוא נע⁵

ג טו עליית שביעי

ג יז וְהִעֲרַבְהָ וְהִרְדֵּן וְגַבְלֵ: טעם טפחא בתיבת וְהִעֲרַבְהָ

ג כ מפטיר

ג כא צִיִּיתִי: אין לבטא בשום אופן את הי"ד שלאחר הוא"ו. עם זאת הו"ו בצירי ולא בחירק

הפטרות דברים ישעיהו א א-כז:

בקהילות אשכנז המערבי נוהגים לקרוא את הפטרות 'חזון ישעיהו' בניגון איכה חוץ מפסוקי נחמה כד-כז. בקהילות אחרות קוראים את הפסוק הראשון בניגון הפטרה רגיל, וכן פסוקים טז-יט, וכד- סוף.

ב פִּשְׁעוּ בִי: טעם נסוג אחור לפ"א

ה לְחַלִּי: הטעם בלמ"ד השנייה, מלרע

ו לֹא-זָרוּ: במלעיל

ז כְּמֵהִפְכֵת: הה"א בשווא נח, יש לבטא אותה כאילו היא במפיק

טו וּבְפָרְשֵׁכֶם: שי"ן שמאלית. אַעְלִים: העי"ן בשוא נח לא בחטף

טז הִזְכֵּנוּ: מלרע, הטעם בכ"ף. מַעֲלִיכֶם: הלמ"ד הראשונה בשווא נח על אף הקושי

יח לְכוּ-נָא וְנִכְחָה: תיבה ראשונה מוטעמת בתביר יֵאָדְיִמוּ: האל"ף בשווא נח והדל"ת בדגש קל

כב סְבֹאֲדִ: הסמ"ך בקמץ קטן

כג שְׂרִיזִד: שי"ן שמאלית

כד ועד הסוף במנגינת הפטרה רגילה

כד אֲבִיר: הבי"ת רפויה ללא דגש

³ דומה לבראשית יט יד ושמות יב לא ועוד

⁴ בצירי: אנשים שנפטרו, ובשווא – בני אדם

⁵ כן הוא בכ"י וכן הוא בכא"צ במקומות שנשמרו. החטף פתח אינו אלא על מנת להורות על קריאת השווא הנע.

כו יִקְרָא לָךְ: טעם נסוג אחור לקר"ף

כו צִיּוֹן בְּמִשְׁפָּט... במנהג אשכנז המערבי הקהל מקדים את המפטיר בקריאת פסוק זה בקול התימנים ממשיכים עד סוף הפרק

ל וְכַגְּנָה: הכ"ף בשוא נע, הפתח החטוף אינו אלא להורות על הנעת השווא

ראשון של ואתחנן:

ג כג וְאֶתְחַנֵּן: הנר"ן בפתח

ג כה אֶעֱבְרָה: העי"ן בשווא נח. הָהָר הַטּוֹב הַזֶּה וְהַלְבָּנִן: יש להאיץ מעט את קריאת התיבה הַזֶּה

להסמיכה לתיבה הקודמת שכן הטפחא הוא המפסיק העיקרי הָהָר הַטּוֹב הַזֶּה - וְהַלְבָּנִן

ג כו שני במנחת שבת

ד ב עַל-הַדְּבָר אֲשֶׁר אָנֹכִי: תיבת עַל-הַדְּבָר מוטעמת בפשטא ולא בקדמא

ד ה שלישי במנחת שבת (עד פטי ח כולל)

צדקת הצדיק. אֱלֹהֵי הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה. בתנחומא (ריש פרשה זו): יתברך שמו של מלך מלכי המלכים וכו', שכל הנסים שעשה לישראל במדבר, כך עתיד לעשות להם בציון, במדבר כתיב 'אלה הדברים', ובציון כתיב 'אֲשִׁים מְחַשְׁדֵי לְפָנֵיהֶם לְאֹר וּמַעֲקָשִׁים לְמִישׁוֹר אֱלֹהֵי הַדְּבָרִים עֲשִׂיתֶם וְלֹא עֲזַבְתֶּם' (ישעיהו מב, טו), ע"כ. וצ"ב דהא 'אלה הדברים' דפרשה זו הוא קאי על משה שהוא דיבר, ואילו בציון 'אלה הדברים עשיתם' קאי על השי"ת, ומה הוא הדמיון זה לזה.

אך הענין, ד'אלה הדברים' דפרשה זו, כולל שני ענינים: א) שהם משנה תורה והוא התחלת התורה של משה רבינו שהוא בחינת תורה שבעל פה וכו'. ב) 'אלה הדברים' קאי על דברי תוכחות. ושניהם נכללים בלשון 'אלה הדברים', לפי מה שאומרים בשם היהודי הקדוש זצ"ל שלמד בכל יום איזה פסוקים מספר משנה תורה, שאמר שהוא לו לספר מוסר, עכ"ד. ויש לבאר מדוע דוקא ספר דברים, הלא יש כמה ספרי מוסר. אך מובן לפי מה שכתב התניא ההבדל בין תוכחות שלומדים מתוך הספרים, ובין מה ששומעים מפי מוכיח חי, שבשעת הדיבור יוצא מהלב, ועיד"ז נכנס ללב. ולשון 'אלה הדברים' הוא כמו לשון 'זה הדבר', רק שם בלשון יחיד, וכאן בלשון רבים. ואמרנו על מה שאמרו בספרי (מטות א' הובא ברש"י) 'מוסיף עליהם משה שנתנבא ב'זה הדבר', היינו שבשעה שאמר משה רבינו זאת, היה זה הדבר אז היוצא מפי הקב"ה שהיתה שכינה מדברת מתוך גרונו, ולא כנבואת שאר הנביאים שנאמר בלשון 'כה אמר ה'', שמספר מה שאמר השי"ת. וכן כאן מורה ג"כ הלשון 'אלה הדברים אשר דיבר משה', שזה הוא הכח בדברי משנה תורה, שמי שקורא בהם הוא כשומע עתה מפי משה, והן הן אלה הדברים אשר משה דובר עתה בפי הקורא, ודברי משה הם זה הדבר אשר צוה ה', וכתוב 'כִּן יִהְיֶה דְבַרֵי אֲשֶׁר יֵצֵא מִפִּי לֹא יִשׁוּב אֵלַי רִיקָם' (ישעיהו נה, יא), רק נכנס ללב ופועל בטח. וזה מעלת דברי התוכחה של משנה תורה דכתיב 'אלה הדברים', שהקורא בהם שומע עתה 'אלה הדברים' אשר דובר משה עתה בפי הקורא. וכן בציון כתיב 'אֲשִׁים מְחַשְׁדֵי לְפָנֵיהֶם לְאֹר וּמַעֲקָשִׁים לְמִישׁוֹר', 'מחשד' היינו תורה שבעל פה, וכמו שאמרו (תנחומא נח ג') 'הָעַם הַזֶּה לֹכְמִים בְּחַשְׁדָּן רָאוּ אֹר גְּדוֹל' (ישעיהו ט, א), אור שנברא ביום ראשון שגנוזו הקב"ה לעמלי תורה שבעל פה. זמַעֲקָשִׁים לְמִישׁוֹר, הם דברי תוכחה שהם לישר לב העקום, וזהו ג"כ ע"י תורה שבעל פה שהוא הרוב חכמה שבא לתקן הרוב כעס, שאלמלא חטאו ישראל לא ניתן להם אלא חמשה חומשי תורה (נדרים כב: וכו'). וזהו הפירוש זמַעֲקָשִׁים לְמִישׁוֹר, הם דברי התוכחה שמיישרין לבו של אדם. וזאת כולל ג"כ הפסוק 'אלה הדברים' שנאמר בציון, כמו 'אלה הדברים' דכאן. ואמר 'עשיתם ולא עזבתם', שבאמת השי"ת עושה שניהם, שהתורה שבעל

פה הם דברי אלהים חיים, וכן הדברי תוכחה הם דברי אשר יצא מפי לא ישוב אלי ריקם כי אם עשה וגו', ועיד"ז נעשו 'המעקשים למישור'. ובשבת זוכה כל אחד מישראל להיות כמו שנאמר **יְדַבֵּר דְבַר** (ישעיהו נח, יג), שידבר ויהיה בבחינת פי ה', וזוכה לתורה שבעל פה כמו שמובא בזוה"ק (ח"א מ"ז ב) 'ביום השביעי דא תורה שבעל פה, וזוכין לישר העקמומיות שבלב, ועיד"ז **זְלוּשְׁרֵי לֵב שְׁמַחָה** (תהלים צו, יא).

מלוא העומר. **וְחֻצְרֹת וְדֵי זָהָב**. פירש"י: 'חצרות' במחלוקתו של קרח, זדי זהב' חטא העגל. וקשה, דמאי השייכות בין חטא קרח וחטא העגל. ויראה, שכל תוכחתו היה שלא יבעטו ביסורים, 'כִּי כָאֲשֶׁר יִיָּסֵר אִישׁ אֶת בְּנוֹ ה' אֶלְקִיךָ מִיִּסְרֶךָ (דברים ח, ח)', וזה כללות לכל ענינים לקבלם בשמחה, כי כולם לטוב. והשלוחה הוא פעמים סיבה לרעה, כמו שכתוב **זָרָם לְבָבְךָ וְשָׁכַחְתָּ (שם פס' יד)**. ובא האות 'בחצרות', במחלוקתו של קרח, ודרשו חז"ל עליו (סנהדרין קי). **עָשָׂר שָׁמֹר לְבַעְלֵיו לְרַעְתּוֹ** (קהלת ה, יב), ואבוהון דכולהו אבות הטומאה שגרם להם העגל עבור ריבוי זהב כמו שפירש רש"י.

הרב גור-אריה צור נר"ו. דרשת הוֹאֵיל מְשָׁה

הוֹאֵיל מְשָׁה בְּאֵר אֶת-הַתּוֹרָה הַזֹּאת לְאֹמֵר

הוֹאֵיל. פירש"י התחיל, כמו בבראשית יח, כז. **הִנֵּה נָא הוֹאֵילְתִּי** (בראשית יח, כז). ובבראשית שם פירש רש"י עה"פ **הִנֵּה נָא הוֹאֵילְתִּי, רצייתי**.

ולכאורה נראה פירושו כסותר עצמו, שכאן פירש התחיל ושם פירש רצה. אך בשימת לב לפסוקים בבראשית נראה כי אין כאן סתירה כלל. שהרי בבראשית נכתבת המילה הוֹאֵילְתִּי פעמיים. פעם אחת בתחילת דבריו, שם אברהם אבינו מבקש על אנשי סדום אם יהיו שם חמישים, ארבעים שלשים וכו', ופעם שניה באמצע דבריו, כשהגיע לבקש על עשרים הצדיקים.

ומה שרש"י הביא כאן כראיה שהוֹאֵיל הוא לשון התחלה הוא מה"הוֹאֵילְתִּי" הראשון שבבראשית. וכביכול אומר אברהם להקב"ה, אֵל יְרָאָה ויכוחי לפניך כעזות פנים. שהרי יכול אני להתוכח על המספרים כי אני הוא שהתחלתי עם המספר חמישים. אילו הייתי יודע שיש רק עשרים הייתי פותח בבקשה על עשרים וכו'. וכשהגיע לעשרים אמר הוֹאֵילְתִּי לשון ריצוי. וכאומר, אני הוא שפתחתי במספרים, לכן אולי אֶרְצֶךָ בהמשך בקשתי על עשרים וכו'.

ולעומקו של מקרא יש ליתן טעם מדוע רש"י פירש כן לעניין באר משה את התורה הזאת, הוֹאֵיל לשון התחיל. וכי בערבות מואב התחיל והרי במעמד הר סיני התחיל. אלא מאי התחיל, כאברהם אבינו. כשם שאברהם התחיל עם המספר חמישים, לכן הוא יכול להמשיך עם שאר המספרים, ארבעים שלשים עשרים וכו'.

כן גם בביאור התורה הק' הוֹאֵיל מְשָׁה באר את התורה הזאת, התחיל, וההתחלה של משה רבנו בביאור התורה נתנה פתח ותנופה לכל התלמידים שבכל הדורות לבאר ולהוסיף בתורה לקח ופלפול ודרש ופשט ורמז וסוד. והכל מכח התחלתו של משה רבנו. הוא ענין ההתחלה של "הנה נא הוֹאֵילְתִּי".

לכן הכתוב אומר הוֹאֵיל מְשָׁה בְּאֵר אֶת-הַתּוֹרָה הַזֹּאת לְאֹמֵר. מאי לְאֹמֵר. לְאֹמֵר לישראל שבכל הדורות, **כְּתַבְּנוּ לָכֶם אֶת הַשִּׁירָה הַזֹּאת**, **"וְלִמְדָה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל שִׁמְחָה בְּפִיהֶם"** (דברים לא, יט).

וכאומר, כשם שאני מבאר אותה, כן על כל תלמיד ותלמיד לבארה ולחדש בה חידושו, ולהוסיף בה לקח ופלפול וחידושי פרד"ס. ואע"פ שהכל ידוע לי, כביכול כך אומר משה רבנו, על כל אחד ואחד החובה והזכות לחדש בה. ועל כן אמרו אפילו מה שתלמיד ותיק יאמר לפני רבו נאמר כבר הלכה למשה מסיני.

וכל החידושים של כל התלמידים שבכל הדורות הם מכח ההתחלה של משה רבנו.

ולכן נאמר הזאת. באר את-התורה הזאת כלומר מה שבאר בתחילה, היא אותה התורה הזאת שעתיד תלמיד ותיק לחדש לפני רבו. ומי הוא רבו, הוא משה רבנו. ולעומקו של מקרא ועל דרך הצח יאמר כי "הואיל" היא מידתו של משה רבנו. להתחיל כל פעם מחדש בתנופה חדשה כעין והיו בעיניך כחדשים. ואשר על כן ינתן טעם לאומרו [שמות ב, כא] וְיִזְאָל מֹשֶׁה לְשֶׁבֶת אֶת-הָאֵשׁ. ויתפרש לְשֶׁבֶת מלשון ישיבה ומלשון תשובה. שבשבתו עם האיש יתרו, בזה התחיל להחזירו בתשובה. ולכן כתיב וְיִזְאָל מֹשֶׁה, והוא לשון הסכמה, וגם לשון התחלה כנזכר. שבהסכימו לשבת את האיש, בזה גם התחילה חזרתו של יתרו בתשובה.

א יג לב העברי. וְיִדְעִים לְשֶׁבֶטֶיכֶם. בפרש"י שהם ניכרין לכם, אם בא לפני מעוטף בטליתו איני יודע מי הוא, אבל אתם מכירים אותו. וצ"ע אטו לא ידע ברוח הקודש שבו, וכפרש"י עה"פ וְיִזְאָל מֹשֶׁה תְּחִלָּה (שמות יח, כא), ברוח הקודש שבך. אלא בא להורות לדורות לתלמידי חכמים שהם בשורש משה, דאם משוחד ע"י ממון, אז עדיין יכול לשמור עצמו, אך אם משוחד מדברים וחניפה, אי אפשר עוד לשמור עצמו, דחנפים הללו מטים וגונבים לבבות כמה וכמה הי"ו [=ה' ישמור ויציל], ולכן רמז לדורות שלא יסמוך על עצמו, כי הָאָדָם יִרְאֶה לְעֵינָיו (שמואל א, טו, ז), כי אם להניח לעם לבחור, כי הם בקיאים בס, והנח להם לישראל אם אין נביאים הם בני נביאים הם.

א כא זרע שמשון. וְיִיטֵב בְּעֵינֵי הַדָּבָר וְאֶקַח מִפֶּסֶס שְׁנַיִם עֶשְׂרֵי אַנְשִׁים אִישׁ אֶחָד לְשֶׁבֶט. אמרו בסוטה (דף לד:): וייטב בעיני ולא בעיני המקום, ואם בעיני משה היה טוב למה אמרה בתוכחות, משל לאדם שאומר לחברו מכור לי חמורך זה, אמר לו הן, נותנו אתה לי לנסיון, אמר לו הן, בהרים ובגבעות, אמר לו הן, כיון שראה שאין מעכבו כלום, אמר הלוקח בלבו בטוח הוא זה שלא אמצא בו מום, מיד אמר לו טול מעותיך ואיני מנסה מעתה, אף אני הודיתי לדבריכם שמא תחזרו בכם כשתראו שאיני מעכב, ואתם לא חזרתם בכם, ע"כ. וקשה שמדברי משה משמע שהוטב בעיניו עצם בקשתם של בני ישראל לשלוח מרגלים, ולפי דברי חז"ל נמצא דיותר טוב היה אם לא היו שואלים כלל אלא היו מאמינים למשה. ועוד יש לדקדק במה שמצינו שאמר משה למרגלים וְרִאִיתֶם אֶת הָאָרֶץ וְגו' חֲחֹק הוּא הִרְפָּה הִמְעַט הוּא אֶס רִב, דלכאורה מפני מה הוצרך משה לומר להם שיבדקו דוקא דברים אלו, הלא הם דברים פשוטים שכל מי שישתלח לבדוק את הארץ מבין מעצמו שצריך לשית לבו לבדוק דברים אלו, והיה די שיאמר להם משה וְרִאִיתֶם אֶת הָאָרֶץ מִה הִיא וְאֵת הָעָם הַיּוֹשֵׁב עָלֶיהָ מִה הוּא. וי"ל דהנה מצינו בשו"ע (ח"מ סימן רל"ב סעיף ו') לענין מום במקח, שדבר שהסכימו עליו בני המדינה דהוי מום, מחזירים עליו את המקח. ודבר שהסכימו עליו בני המדינה שאינו מום, אין מחזירים עליו את המקח, אלא א"כ פירש, שכל הנושא ונותן סתם, על מנהג המדינה הוא סומך, ע"כ. ולפי"ז נראה דבודאי כשישראל באו אל משה לשלוח מרגלים, הסכימו ביניהם על ענין המומין שימצאו בה מה יחשב מום ומה לא יחשב מום, ומה יהיו הסימנים לידע אם הם חזקים או חלשים, ולכך הוצרך משה לפרש להם 'חחוק הוא הרפה', כדי להודיע מה הוסכם ביניהם, ושדוקא דברים אלו יהיו נחשבים מומין, וזה מה שאמר משה וְיִיטֵב בְּעֵינֵי הַדָּבָר, היינו שהיה טוב בעיני להסכים בינינו המומין, לפי שהייתי יודע שבארץ ישראל אין שום מום מאותם המומין האלו שדברתי עמהם שיבדקו עליהם. אולם המרגלים שינו ממה שהוסכם ביניהם, והוציאו דיבה, וכגון מה שאמרו וְזֶה פְּרִיָה, ודרשו חז"ל שאמרו 'כשם שפריה משונה, כך עמה משונה', והיינו שהם חזקים וגיבורים. ואף שהם יושבים במבצרים, ונתן להם משה סימן מתחילה שאם הם יושבים במבצרים הרי זה ראייה שהם חלשים, אעפ"כ המרגלים אמרו 'כי חזק הוא ממנו', והיינו

ששינו ממה שהסכים משה עמדהם מתחילה. וזה מה שנתכוון משה בתוכחתו שאני הוטב בעיני הדבר לשלוח מרגלים, מאחר והסכמנו בינינו הדברים האיך לדעת את הארץ מה יחשב מום ומה לא יחשב מום, ואתם שיניתם ממה שהסכמנו מתחילה.

ג יא הרב גור אריה צור נר"ו. כ"י רק-ע"ז מלך הבשן נשא מיתר הרפאים הנה ערשו ערש ברזל הלה הוא ברפת בני עמון

יש ליתן טעם מדוע יזכיר הכתוב את עריסתו של עוג. והרי כבר ידענו את גבהו של עוג שרק קרסולו היה בגובה שלשים אמה.

ויובן על פי מה שמובא במדרש פרשת וירא, עה"פ "וייעש אברהם משתה גדול ביום הגמל את יצחק (בראשית כא, ח) ". אמר ר' לוי לא נדנדה עריסה אלא בבית אברהם אבינו. וצריך ביאור. ויש לפרש מרישא דענינא. שעוג מלך הבשן היה שם והיינו משתה גדול שגדולי העולם היו שם, וכולם קנטרוהו לעוג בדברים על שאמר שאין שרה יולדת, והנה לעיני כולם בן לשרה. ועוג זלזל באותה עת במתנת המלך ואומר שאצבע אחת קטנה שלו יכולה למועך את יצחק. יצתה בת קול מן השמים, ואמרה שעתידי עוג להינתן ביד משה מצאצאי יצחק.

ועל זה אמר ר' לוי, שלא נדנדה עריסה אלא בבית אברהם אבינו, וכונתו לעריסה של עוג מלך הבשן שבה הוא משתבח, ככתוב הנה ערשו ערש ברזל הלה הוא ברפת בני עמון, ובתרגום יונתן הנה ערשו ערש ברזל בארכיון ברבת עמון, וכונתו בזה שכל העולם יבוא ויראה את עריסת הברזל של עוג כבר בהיותו תינוק. ובא ר' לוי לומר, שיימסר עוג בידי משה, שהרי עריסתו ערס ברזל נתנדדה כלומר נתערעה, כבר בבית אברהם, למפרע. שכבר אז בבית אברהם נגזר עליו שיימסר בידי משה למרות גודלו וחוזקו עוד מימי ינקותו.

הפטרת דברים

דפי בר-אילן דברים פב

מציירים את החורבן ואת הגאולה

ד"ר צבי אורגד המחלקה לאמנות יהודית, אוניברסיטת בר-אילן

בהפטרת 'שבת חזון' אנו קוראים על השפל המוסרי שאליו הגיע עם ישראל בימי בית ראשון, שהוביל לגלות עשרת השבטים. [א"ה. איני יודע מה הביאו לפרש כך, חזון ישעיהו מכוון ליהודה, וכמבואר בראש הספר וההפטרה אשר חזן על יהודה וירושלם]. כמה ימים אחרי שבת זו, בתשעה באב, אנו אבלים על חורבן בית מקדשנו, אולם האבל על החורבן אינו מוגבל ליום אחד בשנה, אלא מלווה אותנו בכל יום ובכל שעה במנהגים ובתפילות. אחד מביטוייו של הזיכרון הוא תופעה אמנותית-חזותית חריגה בנוף הספרות הרבנית וההלכה: ההנחיה לעשיית יד וסימן לחורבן בכל בית ואף בבית הכנסת. הנחיה רבנית זו התגלגלה ברבות השנים למעשה אמנותי של ממש: הכתובת "שחור על לבן זכר לחורבן" ועיטוריה.⁶ בספרות הרבנית ישנן הנחיות באשר לדימוי החזותי של הכתובת "שחור על לבן זכר לחורבן". מקור המנהג הוא בהוראת חז"ל להשאיר פינת קיר אחת לא מטויחת בעת בניית

⁶ מעשה אמנותי כזה הוא חריג, משום שבספרות ההלכה, ובפרט בספרות השו"ת, הדיון על ציור אינו עוסק בנושאים עקרוניים ואינו מציג להם משנה סדורה. זאת ועוד, בספרות זו הובעה בדרך כלל התנגדות לכל סוג של אמנות חזותית, ובכלל זה לציורים בבתי כנסת. להתנגדות הרבנית החריפה לעיטורים בבתי הכנסת היו סיבות שונות: האחת - החשש מעבודה זרה (L. I. Levine, *Visual Judaism in Late Antiquity: Historical Contexts of Jewish Art*, New Haven 2012, p. 405), האחרת - חשש מהסחת הדעת בעת התפילה (J. Shatzmiller, *Cultural Exchange*, Princeton 2013, pp. 61–72), וכן - איסור מחיקת השמות המקודשים מן הקיר (ז' כהנא, "אמנות בית הכנסת בספרות ההלכה", בתוך מרדכי הכהן (עורך), **בית הכנסת: מאמרים ומסות**, ירושלים תשט"ו, עמ' רנ"ה-ש"ח [במיוחד עמ' רנ"ה-רנ"ו]). גישה זו בספרות ההלכה שאחרי חתימת התלמוד הובאה לראשונה לפני 900 שנה בתשובה מאת ר' אליקים בן יוסף ממגנצא. ראו שם, עמ' רנ"ז-רנ"ח.

בית חדש, כדי להזכיר את חורבן בית המקדש. חז"ל קבעו את מקומו של השטח החשוף: "אמר רב חסדא: כנגד הפתח" (בבא בתרא ס ע"ב) ואת גודלו: "סד אדם את ביתו בסיד, ומשייר בו דבר מועט. וכמה? אמר רב יוסף: אמה על אמה" (שם).

בדורות שאחרי קביעה זו התפתח דיון הלכתי על מנהג זה, ורבנים נתנו הנחיות מגוונות; חלקן מקילות וחלקן מחמירות. הרמב"ם, למשל, אסר לעטר את הכתובות המזכירות את החורבן.⁷ ברוח זו פסקו גם רבנים מאוחרים יותר, בהם ר' יוסף יוזפא האן נירלינגן לפני כחמש מאות שנה, מפרנקפורט על המיין, אשר אסר כל עיטור, ובכלל זה את כתיבת האמרה בצבע לבן על רקע שחור, שכן היא עשויה להתפרש כמהודרת.⁸ לעומתם, רבנים אחרים, ובהם רבי משה בן ישראל איסרליש (פולין, לפני כחמש מאות שנה), התירו מגוון רחב יותר של דרכי הנצחה, ובהן כתיבה על הקיר ועיטורו.⁹

על סמך היתר זה צוירה הכתובת "שחור על לבן זכר לחורבן" בבתיים פרטיים, בדרך כלל סמוך לדלת או מולה.¹⁰ יתרה מזאת, כתובות מסוג זה נכתבו על קירות בתי כנסת במזרח אירופה ובמרכז בראשית העת החדשה, כחלק מן המערך הציורי הכולל בבית הכנסת.¹¹ צייר בית הכנסת בעיירה גבוז'דז'ייץ' שבפולין כתב את האמרה במרומי הקיר המערבי, שבו הייתה קבועה דלת הכניסה, בכתב שחור על רקע לבן בתוך מסגרת מלבנית פשוטה. בבית הכנסת של פינצ'וב נכתבה האמרה סמוך לדלת בכתב שחור על הקיר המערבי המטויה. מעל האמרה צויר מלבן שחור גדול, מעוטר בעיטורים דקורטיביים ובציורי פרחים.

"שחור על לבן זכר לחורבן", ציור קיר. פינצ'וב (פולין), בית הכנסת, פינת הקיר המערבי והקיר הצפוני, לפני כ-300 שנה. צילום: צבי אורגד תשעה.

דוגמאות נוספות לעיטור האמרה "שחור על לבן זכר לחורבן" בעת החדשה המוקדמת תועדו בבתי כנסת בפרנקוניה (בדרום מערב גרמניה של ימינו). אלה תועדו בבתי הכנסת בעיירות בכהופן, קירכהיים ואונטרלימפורג.¹² בכתובות אלה לא מופיעה האמרה המלאה, אלא ראשי התיבות "שעל זל" בלבד, שהשימוש בהם מלמד על פרסומה הרב באותה עת. בשלושת בתי הכנסת הוקפו ראשי התיבות בעיטור עשיר של ענפים, עלים ופרחים בצבע לבן על שחור או שחור על לבן.

תפוצתן הרבה של הכתובות "שחור על לבן זכר לחורבן" בבתי כנסת במזרח אירופה ובמרכז, בראשית העת החדשה, מלמדת על המקום המרכזי שקנה לו מנהג זה באותה תקופה, לא מעט בזכות הדיון עליו במקורות הרבניים. עם זאת, התפוצה הרבה עשויה ללמד גם על תפקיד הציורים בבתי הכנסת. מאז החורבן, בית הכנסת – מקדש מעט – הוא זכר לבית המקדש וממלא את מקומו עד לבוא המשיח. על כן זהו מקום ראוי לאזכור המקדש – הן בתפילה והן בעיצובו ובעיטורו. עיטורי הפרחים המלבליים, העשויים לסמל את החיים, הזכירו לקהל המתפללים בבתי הכנסת כי לא נס ליחה של הדת היהודית, וכי הגאולה בוא תבוא על אף קשיי הגולה. כך הומתק הטעם המר של הזכר לחורבן, בתקווה לתחייה לאומית ודתית.

⁷ B. Goldman-Ida, "Black on White – a Remembrance of Jerusalem", in Bianca Kühnel (ed.), *The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art: Studies in Honor of Bezalel Narkiss on the Occasion of His Seventieth Birthday*, Jerusalem 1998, pp. 203–209

⁸ ראו יוסף יוזפא בן פנחס זליגמן הן, **יוסף אומץ**, ירושלים תשכ"ה, עמ' 196.

⁹ ראו: Ida-Goldman, p. 203.

¹⁰ כתובת כזו, שנכתבה בשנת תקכ"ג, תועדה, למשל, בבית פרטי בעיירה איכנהאוזן. ראו שם, עמ' 205.

¹¹ המנהג לעטר את קירות בתי הכנסת בציורים מעולם החי והצומח רווח בפולין, במורביה ובדרום גרמניה של ימינו החל מלפני כ-350 שנה. ראו Zvi Orgad, *Eliezer-Zusman: The Early Modern Synagogue Painter and His World* (Leiden: Brill, 2022).

¹² בבית הכנסת בקירכהיים זהו הקיר של דלת הכניסה, והכתובת הייתה צמודה אליה. בבית הכנסת של בכהופן דלת הכניסה הייתה קבועה בקיר הצפוני, בצמוד לפינת הקיר המערבי, והכתובת, שנכתבה בצד הימני של הקיר המערבי, הייתה צמודה אליה משמאל. כך ענה מיקום הכתובות על ההנחיה ההלכתית הקדומה "בסמוך לפתח". ראו: Ida-Goldman, עמ' 204. מיקום הכתובת בבית הכנסת באונטרלימפורג אינו ידוע. הכתובת המקורית מוצגת עם ציורים אחרים של בית הכנסת במוזיאון Hälisch Fränkisches Museum בעיירה שוואביש האל (Schwäbisch Hall) בגרמניה. תודתי נתונה למנהל המוזיאון, ד"ר ארמין פנטר, על האישור להשתמש בתמונה.

במחלקה לאמנות יהודית באוניברסיטת בר-אילן אנו עוסקים, במסגרת התואר הראשון, השני והשלישי, בסוגיות שונות באמנות היהודית – מהפן ההלכתי, ההיסטורי, הלאומי והישראלי-עכשווי. אנו דנים בביטויים של זהות יהודית באמנות חזותית, בתגובות של ציירים יהודים לתהליכי צמיחה ושינוי מחד גיסא, ולרדיפות ולהשמדה, כגון חורבן המקדש שבו עוסק מאמרי זה, מאידך גיסא. נוסף על כך, אנו עוסקים בקשרים שבין יהדות לאמנות עכשווית. אנו מנתחים ציורי קיר וכתובות בבתי כנסת, במוסדות ציבור בארץ ובח"ל, חוקרים ממצאים ארכיאולוגיים ומוצגים מוזיאוניים, ובוחנים באמצעותם את התפתחותה של ההלכה, ואת היחס של הזרמים השונים¹³ לאורך הדורות לתרבות החזותית היהודית.

"שע"ל ז"ל", ציור קיר. אוטרלימפורג (גרמניה), בית הכנסת, הקיר המערבי (?), תצח-ט. צילום: צבי אורגד תשעה.

אבני נזר. הסייף והספר ירדו כרוכים מן השמים. אמרו במדרש (דברים רבה פרשה ד' סימן ב'): כתיב 'אם תאבדו ושמעתם טוב הארץ תאכלו, ואם תמאנו ומריתם חרב תאכלו פי פי וי דבר', מהו 'אם תאבדו ושמעתם', א"ר אלעזר הסייף והספר ירדו כרוכים מן השמים, אמר להן אם תעשו מה שכתוב בספר הזה אתם ניצולים מן הסייף הזה, ואם לא תעשו אתם נהרגים בסייף הזה, ע"כ. והענין הוא, כי פעולת הסייף שחותך ומבדיל בין המוח הראש ובין הלב, והיינו שעיקר ותכלית השכל השורה במוח, הוא שהשכל ישפיע על הלב, והמידות שבלב יתנהגו ע"פ השכל, וזהו רק ע"י שכל התורה, אבל שכל שאינו ע"פ התורה, אינו משפיע על הלב, ונשארו המדות שבלב שקועות בחומר, ואף ששכלו הוא טוב, האדם נשאר בעל חומר כשהיה. כמו שמצינו באחד מחכמי הפילוסופים שמת ע"י שהעלה לבו טינה בגלל ששם עיניו באשת חבירו, וזה מפני ששכלו לא היה ע"פ התורה, ולא היה לשכלו שייכות לגוף שלו. וזה שאמרו שהספר והסייף ירדו כרוכים, היינו שאם לא יהיה 'הספר', שהשכל לא יהיה ע"פ התורה, אז 'הסייף', היינו שהשכל נבדל מן הגוף, ונשאר חומרי כמו שהיה.

לקוראים היקרים, כיון שבתקופה זו רבים לומדים את אגדות החורבן במסכת גיטין, אמרתי להעיר על הגשה מוטעית ומכשילה של קטע מהאגדה ע"י הוצאת התלמוד במהדורת ארטסקרול המכונה שוטנשטיין. דברי התלמוד שם מועתקים ממהדורת עוז והדר.

תלמוד בבלי מסכת גיטין דף נז עמוד א

אזל (אונקלוס בר קלוניקוס בן אחותו של טיטוס לפני שנתגייר) אסקיה לבלעם בנגידא [=העלה את בלעם באוב], אמר ליה: מאן חשיב בההוא עלמא? א"ל: ישראל. מהו לאידבוקי בהו? א"ל: לא תדרוש שלומם וטובתם כל הימים [כעין הציווי על עמון ומואב]. א"ל: דיניה דההוא גברא במאי? א"ל: בשכבת זרע רותחת (כאן באה הערת סרק בדפוס וילנא, וברוב סלוחם ממשיכים להעתיקה גם דפוסים חדשים). אזל אסקיה בנגידא ~~לפושעני ישראל~~ **לישו**, א"ל: מאן חשיב בההוא עלמא? א"ל: ישראל. מהו לאדבוקי בהו? א"ל: טובתם דרוש, רעתם לא תדרוש, כל הנוגע בהן כאילו נוגע בבבת עיניו. א"ל: דיניה דההוא גברא (כאן באה הערה מרושעת ומטעה בדפוס וילנא שהכוונה כאן שוב לבלעם) במאי? א"ל: בעזאה רותחת; דאמר מר: כל המלעיג על דברי חכמים נידון בעזאה רותחת. תא חזי, מה בין פושעי ישראל לנביאי אומות העולם!

¹³ א"ה. אם כוונתו למנהגי עדות, או מנהגי ארצות, כמו פולין, אשכנז-מערב, צפון אפריקה וכד', מוטב. אם כוונתו גם לרפורמים, הרי אלה כלל לא מעניינים, או לא צריכים לעניין לענין מנהגים.

כיון שישו הנוצרי מכונה כאן 'פושעי ישראל' בהשוואה לבלעם נביא אומות העולם, הרי מאימת הצנזור שינו בתחילת הדברים 'אסקיה בנגידא לפושעי ישראל', וזה היה ברור ללומדים שהכוונה לישו, ולכן העבירו מדפיסי וילנא את עונש הצואה הרוחתת לבלעם, אם הכוונה לסתם פושעי ישראל, אבל ממשיכים להעתיק את הערות הסרק. בארטסקרול 'שוטנשטיין', מפנים לאותה אגדה בסוף סוטה על יהושוע בן פרחיה והתלמיד שנתלוה אליו בלי להזכיר שאותו תלמיד היה ישו. בעוד שכבר בילדותי הבהירו לנו ש'פושעי ישראל' הוא ישו הנוצרי¹⁴, הרי כאן מעלימים אנשי ארטסקול מהלומדים פרט חשוב זה. נוסף להערות הסרק, ובעיקר השנייה שבהן השוללת מישו את הצואה הרוחתת, הטעיה בפירוש התלמוד. <<<< על זה ראויה הוצאת הספרים ארטסקרול ועורכי הפירוש לניזיפה חמורה ולמחאה גדולה! >>>>

תן להכם ויקחם עִיד

אנא שלחו את הערותיכם!

הכתובת למשלוח: eliyahule@gmail.com

הערות מתקבלות גם באנגלית.

הודעה מאתר "לדעת" כאן תוכלו להוריד גליונות פרשת השבוע מדי שבוע (גם גליונו מופיע שם):

<http://www.ladaat.info/gilyonot.aspx>

מאמרנו מופיע ונשמר באוצר החכמה בפורום דקדוק ומסורה

<http://forum.otzar.org/forums/viewtopic.php?f=45&t=10317&p=272195#p272195>

מאמרנו מופיע ונשמר באתר דרשו <http://www.dirshu.co.il/?p=140390>

אם אתה מתעניין

בהבטים הלשוניים של התורה

(לשון המקרא, המשנה, התלמוד וכו')

אתה מוזמן להרשם (בחנם)

לקבלת דוא"ל בנושאים לשוניים

בכתובת: info@maanelashon.org

© הוא להחכים את עצמך ואת שאר המכותגים ©

¹⁴ בהרצאה שכנראה ניתנה בליל תשעה באב מרצה ידוע ומפורסם הביא את האגדה הזו, וניכר מתוך דבריו שעדיין אינו יודע שמדובר בישו. ושהתלמוד מדמה את ישו שאצלנו הוא פושע ישראל לבלעם נביא אומות העולם. מה שאנחנו ידענו כשהיינו בני 10....